

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/118/112-128>**Ways to ensure inclusive social protection in Azerbaijan****Firdovsi Shahbazov**

Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan,

Institute of Economics, Leading Researcher, PhD in Economics

E-mail: firdovsi.shahbazov@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7550-8884>

Abstract: The article examines the ways of establishing and developing an inclusive social protection system in Azerbaijan. The main theoretical frameworks reflected in the analytical and policy documents of international organizations in this field are reviewed, and the conceptual foundations of inclusive social protection are explained. The impact of institutional and legal reforms implemented in the social protection sector in recent years on the inclusiveness of the system is assessed. It is argued that the improvement of the targeted social assistance mechanism constitutes an important instrument for enhancing inclusiveness. Existing inequalities in access to social protection programmes among the population are identified as one of the key challenges. Based on the analysis, a set of policy recommendations aimed at ensuring inclusive social protection is formulated.

Keywords: inclusive social protection, social benefits, targeted state social assistance, poverty, informal employment, pension

UDC: 316.3 JEL Classification: I38, H53

Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiənin təmin edilməsi yolları

Firdovsi Şahbazov

Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat nazirliyi, aparıcı elmi işçi, i.f.d.

E-mail: firdovsi.shahbazov@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-7550-8884>

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanada inklüziv sosial müdafiə sisteminin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi yolları araşdırılmışdır. Bu sahə ilə bağlı Beynəlxalq təşkilatların hesabat sənədlərində əksini tapan əsas nəzəri çərçivələr nəzərdən keçirilmiş, inklüziv sosial müdafiənin konseptual əsasları şərh edilmişdir. Azərbaycanda son illərdə sosial müdafiə sahəsində aparılan institusional və hüquqi islahatların inklüzivliyə təsiri dəyərləndirilmişdir. Ünvanlı sosial yardım mexanizminin təkmilləşdirilməsinin inklüzivliyin artırılmasında mühüm alət olması əsaslandırılır. Əhalinin sosial müdafiə proqramlarına çıxış imkanlarında mövcud olan bərabərsizliklər əsas problemlərdən biri kimi qeyd olunur. Inklüziv sosial müdafiənin təmin edilməsi ilə bağlı təkliflər formalaşdırılmışdır.

Açar sözlər: inklüziv sosial müdafiə, sosial müavinət, ÜDSY, yoxsulluq, qeyri-formal məşğulluq, təqaüd

UOT: 316.3 JEL: I38, H53

Giriş

Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində müasir dövrün çağırışlarına uyğun olaraq, son illərdə sosial siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi inklüziv sosial müdafiə sisteminin formalaşdırılması məsələsi Azərbaycan üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətin dayanıqlı və ədalətli inkişafı yalnız iqtisadi artımla deyil, həm də bütün sosial qrupların sosial müdafiə sistemindən bərabər və ədalətli şəkildə faydalana bilməsi ilə təmin olunur. Müxtəlif sosial qruplar arasında gəlir, məşğulluq və imkan fərqləri artdıqca, sosial müdafiənin yalnız ünvanlı yardım və kompensasiya mexanizmləri üzərində qurulması bərabərsizliyi azaltmaq üçün kifayət etmir. Həmçinin insan kapitalının inkişafı, bərabər imkanların yaradılması və sosial ədalətin təmin edilməsi vəzifəsinin icrasını da yalnız sosial risklərin kompensasiyasına əsaslanan ənənəvi sosial müdafiə ilə həyata keçirmək mümkün deyildir. Universal, qarşılıqlı əlaqəli və iştirak yönümlü paradıqmalara əsaslanan yeni mexanizmin yaradılmasına ehtiyac yaranır. Belə bir mexanizm kimi inklüziv sosial müdafiə modeli çıxış edir. ***Inklüziv sosial müdafiə*** əhalinin bütün təbəqələrinin, o cümlədən, aztəminatlı ailələrin, əlilliyi olan şəxslərin, uşaqların, yaşlıların, işsizlərin və qeyri-formal məşğul əhalinin sosial təminat və sosial xidmətlərdən bərabər şəkildə yararlanmasına yönəlmiş müasir konseptual yanaşmadır.

Azərbaycan 2015-ci ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilən “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”-ə qoşularaq, qəbul olunan 17 məqsəd və 169 hədəfdən ibarət Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin (DİM) reallaşdırılması istiqamətində aktiv fəaliyyətə başlamışdır. Bu sahədə icra olunan işlərin əlaqələndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 oktyabr tarixli Fərmanı ilə Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası yaradılmışdır [10]. DİM-lərin başlıca hədəflərindən biri də inklüziv sosial müdafiə sistemləri vasitəsilə yoxsulluğa və aclığa son qoymaq, hər kəs üçün layiqli həyat şəraitinin təmininə nail olmaqdan ibarətdir. Yoxsulluğa son, aclığa son, layiqli əmək və iqtisadi artım, bərabərsizliyin azaldılması kimi DİM məqsədləri birbaşa olaraq ölkələrdə inklüziv sosial inkişafı nəzərdə tutur. Ölkəmizdə isə 2021-ci ildə qəbul olunan “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində əksini tapan beş milli prioritetdən biri *dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət* adlanır. Bu prioritetdə inkişafdan hər bir vətəndaşın bəhrələnməsi, yüksək və ədalətli sosial təminat, inklüziv cəmiyyət və paytaxt və regionların tarazlı inkişafı məqsədləri nəzərdə tutulub [4]. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyasında

dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət üzrə müəyyənləşdirilən strateji çərçivə kimi əməkhaqlarının artırılması, hamı üçün layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi, minimum əməkhaqqının artırılması, özəl sektorda yeni iş yerlərinin yaradılması, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, bütün vətəndaşlar üçün ədalətli və əhatəli sosial müdafiə sisteminin yaradılması, hamı üçün bərabər iştirak imkanını yaradan sosial təminat və sosial xidmətlər sisteminin inkişaf etdirilməsi öz əksini tapmışdır [3].

Azərbaycanda son illərdə sosial müdafiə sisteminin rəqəmsallaşdırılması, ünvanlı dövlət sosial yardımını (ÜDSY) mexanizminin təkmilləşdirilməsi və sosial xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində mühüm islahatlar həyata keçirilmişdir. Lakin sosial müdafiənin inklüzivliyinin tam təmin edilməsi üçün mövcud mexanizmlərin əhatəliliyi, əlçatanlığı və diferensial yanaşma səviyyəsi hələ də kifayət qədər deyil. Əhalinin müəyyən təbəqələri hələ də sosial təminat sistemindən kənarda qalır və bu da sosial ədalətin tam bərqərar olmasına mane olur.

Bu baxımdan, inklüziv sosial müdafiənin təmin edilməsi ilə bağlı elmi tədqiqatların aparılmasına böyük ehtiyac vardır. Cəmiyyətdə sosial ədalətin, bərabər imkanların və sosial sabitliyin təmin olunması məhz inklüziv sosial müdafiə sisteminin formalaşdırılmasını zəruri edir. Inklüziv sosial müdafiə yalnız sosial siyasətin deyil, həm də iqtisadi idarəetmənin, əmək bazarının və insan kapitalının inkişafının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Azərbaycanın gələcək sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında inklüziv sosial müdafiənin təmin edilməsi hədəfi cəmiyyətin bütün üzvlərinin layiqli həyat şəraitinə və sosial integrasiyaya nail olmasının və həmçinin iqtisadi inkişafın sosial effektinin yüksəldilməsinin əsas təminatçısı kimi çıxış edir.

Tədqiqatın metodologiyası

Tədqiqatın metodologiyası sistemli, institusional və müqayisəli yanaşmaların integrasiyasına əsaslanır. Araşdırmanın məqsədi ölkədə sosial müdafiə sisteminin mövcud vəziyyətini elmi təhlil etmək, onun inklüzivlik dərəcəsini qiymətləndirmək və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Metodoloji çərçivə olaraq sosial müdafiə sistemlərin inklüziv inkişaf modeli qəbul edilir. Bu yanaşma sosial müdafiəni həm iqtisadi artımın sosial komponenti, həm də sosial ədalətin təminat mexanizmi kimi nəzərdən keçirir. Tədqiqatın əsas konseptual əsası Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) Sosial Müdafiə Mərtəbələri haqqında 202 sayılı Təvsiyəsi (2012), BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (xüsusilə, 1-ci, 3-cü və 10-cu) və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının inklüziv sosial inkişaf modeli üzərində qurulmuşdur.

Araşdırmada elmi abstraksiya, müqayisəli təhlil, müxtəlif mənbələrin sintezi, empirik göstəricilərin təhlili, milli və beynəlxalq normativ sənədlərin kontent-analizi kimi metodlardan istifadə edilir. Empirik baza kimi Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin (ƏƏSMN), Dövlət Statistika Komitəsinin, BƏT-in, İƏİT-in məlumatları əsas götürülür.

İnklüzivlik və dayanıqlı sosial müdafiə sistemi

İnklüzivlik sosial-iqtisadi sistemdə bütün fərdlərin, xüsusilə də sosial cəhətdən həssas qrupların (aztəminatlı ailələr, qadınlar, əlilliyi olan şəxslər, yaşlılar və gənclər) bərabər imkanlara malik olmasını nəzərdə tutur. Inklüzivlik yalnız sosial iştirakçılığın artırılması deyil, həm də sosial ədalətin təmin olunması prosesidir. Sosial rifahın əsas komponenti kimi müəyyən olunan inklüzivlik Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) sənədlərində hər bir insanın minimum gəlir və sosial xidmətlərə çıxış hüququnu təmin edə bilməsi kimi şərh olunur.

“Milli sosial müdafiə mərtəbələri ən azı aşağıdakı dörd təminatı əhatə etməlidir:

- *Əsas səhiyyə xidmətlərinə universal çıxış;*
- *Uşaqlar üçün minimal gəlir təminatı;*
- *Fəal yaş dövründə kifayət qədər gəlir əldə edə bilməyən şəxslər üçün gəlir təminatı;*
- *Yaşlı insanlar üçün baza səviyyəsində gəlir təminatı”* [26].

“İnklüziv sosial müdafiə sistemləri yoxsulluğu azaltmaqla yanaşı, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin sosial və iqtisadi həyatda bərabər şəkildə iştirakını təmin edir” [30].

BƏT sənədlərinə əsasən, inklüziv sosial müdafiə aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərlə səciyyələnir:

- bütün insanlar (heç bir istisna olmadan) sosial müdafiə təminatına çıxış imkanı əldə edə bilirlər;
- sosial müdafiə siyasətləri ayrı-seçkiliyi istisna edir, gender bərabərliyini təmin edir və həssas qrupların ehtiyaclarına cavab verir;
- sosial təminat yalnız yardım mexanizmi kimi deyil, ictimai iştirak və sosial ədalətin təməli kimi fəaliyyət göstərir.

Sosial müdafiə əhalinin həyat dövrləri ərzində qarşılaşa biləcəyi sosial risklərə qarşı (xəstəlik, işsizlik, qocalıq, əlillik, gəlir itkisi və s.) dövlət və cəmiyyət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Sosial müdafiənin iqtisadi funksiyası əhalinin zəruri gəlir səviyyəsini, sosial funksiyası isə ədalətli bölgünü və sosial inteqrasiyanı təmin etməkdir. Sosial müdafiənin bu funksiyalarının reallaşdırılması ilə cəmiyyətdə yoxsulluğun azaldılmasına, sosial bərabərsizliyin yumşaldılmasına, insanların minimum yaşayış standartları ilə əhatə olunmasına nail olunur.

Bu sistem üç əsas komponenti əhatə edir:

1. **Sosial sığorta** – gəlirə əsaslanan sosial müdafiə (pensiya, işsizlik, xəstəlik sığortası);
2. **Sosial yardım** – aztəminatlılara ünvanlı dəstək;
3. **Sosial xidmətlər** – qayğı, reabilitasiya, təhsil və məşğulluğa dəstək kimi qeyri-pul mexanizmləri.

Bu üç elementin inteqrasiyası sosial müdafiə sistemini inklüzivliklə birləşdirən əsas mexanizm hesab olunur. Inklüziv sosial müdafiə məhz hər üç elementin əhatə dairəsinə və inkişaf səviyyəsinə əsaslanır. Bunlarla yanaşı aktiv əmək bazarı siyasətləri də sosial müdafiə sisteminin aktiv elementi kimi çıxış edir.

BƏT-in, BMT-nin Asiya və Sakit Okean İqtisadi və Sosial Komissiyasının, İnsan Haqları və Uşaq Hüquqları Şöbəsinin hesabat sənədlərində inklüziv sosial müdafiənin əsas cəhətləri öz əksini tapmışdır. Inklüziv sosial müdafiə cəmiyyətin bütün üzvlərinin, xüsusilə sosial cəhətdən həssas və kənarda qalmış qrupların (azgəlirlilər, qadınlar, uşaqlar, əlilliyi olan şəxslər, qeyri-rəsmi sektorda çalışanlar və s.) həyat dövrləri boyunca sosial risklərdən qorunmasını, sosial xidmətlərə, resurslara və fərsətlərə ədalətli çıxışını təmin edən, hüquqa əsaslanan, dayanıqlı və iştirakçı sosial təminat sistemidir. Bu sistem ənənəvi sosial müdafiənin daha ədalətli, rəşional və “heç kəsi kənarda qoymayan” forması kimi çıxış edir. Əgər sosial müdafiənin əsas vəzifəsi əhalini sosial risklərdən qorumaq sayılırdısa, inklüziv sosial müdafiə bununla yanaşı həm də bütün qrupların sosial iştirakçılığını və onlar üçün bərabər imkanları gücləndirməyi hədəfləyir.

Inklüziv sosial müdafiə cəmiyyətin bütün üzvlərinin sosial təhlükəsizlik və layiqli həyat imkanlarına çıxışını təmin edir. Inklüzivlik sosial müdafiənin həm məqsədi, həm də nəticəsi kimi çıxış edir. Əgər sosial müdafiə yalnız əhalinin bir hissəsini əhatə edərsə, bu zaman sistem bərabərsizliyi dərinləşdirir və inklüzivliyə zidd təsir göstərir.

Sosial cəhətdən inklüziv inkişaf təkcə ədalətli və dayanıqlı cəmiyyətlər yaratmır, həm də iqtisadi transformasiyanı və artımı sürətləndirir. Ölkənin bütün sakinlərinin səylərinə əsaslanan iqtisadi tərəqqinin mövcud olması üçün bütün insanlar cəmiyyətin bir hissəsi olduqlarını, bu cəmiyyətin ədalətli olduğunu, onlara insan hüquqlarını təmin etdiyini və onları müəyyən mənada vətəndaş kimi tanıdığını hiss etməlidirlər [23].

Inklüzivlik fiziki inkişafda çətinlik çəkən, o cümlədən əlilliyi və ya mental (psixi) xüsusiyyətləri olan insanların cəmiyyətin aktiv həyatına real daxil edilməsi prosesidir [24; 32].

Sosial inklüzivlik – cəmiyyətdə heç bir fərdin və ya qrupun iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni həyatdan kənarda qalmamasını təmin edən prosesdir. O, daha çox sosial iştirakçılıq, bərabər imkanlar və diskriminasiyanın aradan qaldırılması ilə bağlıdır [27; 17].

Başqa sözlə, sosial inklüzivlik fərdlərin cəmiyyətin bütün sahələrində (təhsil, əmək bazarı, səhiyyə, idarəetmə və s.) aktiv və bərabər iştirakını təmin edən siyasət və institutların fəaliyyətini əhatə edir. Sosial inklüzivliyin əsas məqsədi sosial təcridin aradan qaldırılması və sosial iştirakçılığın genişləndirilməsidir. Gender bərabərliyi, əlilliyi olan şəxslərin iştirakı, regionlararası bərabərlik, sosial ədalət, təhsil və məşğulluqda bərabər imkanlar sosial inklüzivliyin əsas fəaliyyət istiqamətlərini təşkil edir.

İnklüziv sosial inkişaf isə sosial-iqtisadi sistemin elə bir struktur səviyyədə dəyişməsi və transformasiyasıdır ki, bu inkişaf cəmiyyətin bütün təbəqələrinin rifahına bərabər şəkildə xidmət etsin [20].

Bu anlayış sosial inklüzivlikdən daha genişdir. Burada məqsəd təkcə fərdləri cəmiyyətə “daxil etmək” deyil, həm də inkişaf modelinin özünü bərabərlik və ədalət prinsiplərinə uyğunlaşdırmaqdır. Inklüziv sosial inkişafda əsas məqsəd sosial ədalətə əsaslanan inkişaf modelinin qurulmasıdır. Bu məqsədin reallaşdırılması üçün sosial müdafiə sistemlərinin inklüzivləşdirilməsi, insan kapitalına sərmayə, sosial bərabərlik göstəricilərinin inkişaf planlaşdırmasına integrasiyası istiqamətlərində fəaliyyət hədəflənir. Sosial inklüzivlik fərdin cəmiyyətə daxil olmasını, inklüziv sosial inkişaf isə cəmiyyətin özünün bütün fərdləri əhatə edəcək şəkildə inkişaf etməsini nəzərdə tutur. Başqa sızla, sosial inklüzivlik nəticə və proses səviyyəsində sosial iştirakçılığa yönəlir, inklüziv sosial inkişaf isə siyasət, iqtisadiyyat və idarəetmə səviyyəsində sistemli dəyişikliklərə fokuslanır. Bu baxımdan sosial inklüzivlik inklüziv sosial inkişafın tərkib hissəsidir. Inklüziv sosial inkişaf yalnız sosial sahədə deyil, həm də iqtisadi artım, ekoloji sabitlik və idarəetmə sferasında bərabər imkanlar yaradır.

Inkişaf etmiş ölkələrdə sosial müdafiəyə təkcə sosial təhlükəsizlik vasitəsi kimi deyil, həm də inklüziv və dayanıqlı inkişafın əsas təminatçısı kimi baxılır. **“İnklüziv sosial müdafiə”** anlayışı beynəlxalq təşkilatların sosial siyasət konsepsiyalarında mühüm yer tutur və sosial ədalət, bərabərlik, insan hüquqları və iqtisadi iştirakçılıq prinsiplərinə əsaslanır. Xüsusilə BƏT, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (BMTİP) və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) tərəfindən işlənib hazırlanmış sosial müdafiə çərçivələri ilə inklüziv sosial müdafiənin konseptual əsasları müəyyənləşdirmişdir.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının konsepsiyası sosial müdafiəni insan hüquqlarının tərkib hissəsi kimi təqdim edir. Təşkilatın 2012-ci ildə qəbul etdiyi “Social Protection Floors Recommendation No. 202” sənədi inklüziv sosial müdafiənin qlobal normativ çərçivəsini formalaşdırmışdır. Bu konsepsiyaya əsasən, “sosial müdafiə mərtəbələri” (Social Protection Floors) hər bir ölkədə minimum səviyyədə təmin olunmalı sosial təminat və xidmətlər paketidir. BƏT-in yanaşmasına görə inklüziv sosial müdafiə üç əsas prinsipə söykənir:

1. Universalıq prinsipi – hər bir fərdin sosial təminat hüququ vardır, bu hüquq gəlir səviyyəsindən və sosial statusdan asılı olmamalıdır;

2. Əhatəlilik və bərabərlik – sistem yalnız formal sektorda çalışanları deyil, qeyri-formal sektoru və sosial cəhətdən həssas qrupları da qorumağa yönəlməlidir;

3. Həyat dövrləri üzrə təminat – uşaqlıqdan qocalığa qədər hər mərhələdə minimum gəlir və sosial xidmətlərə çıxış təmin olunmalıdır.

Bu çərçivə yalnız sosial yardımları deyil, həm də aktiv əmək bazarı proqramlarını, səhiyyə və təhsil xidmətlərini əhatə edir. BƏT-in mövqeyinə görə, sosial müdafiə həm makroiqtisadi sabitliyə, həm də sosial inklüzivliyə xidmət edir. Inklüziv sosial müdafiə modelləri iqtisadi böhranlar zamanı “sosial bufer” rolunu oynayır və uzunmüddətli baxımdan insan kapitalını gücləndirir [25].

BMTİP inklüziv sosial müdafiəni “inklüziv inkişaf” modelinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qəbul edir. Təşkilatın İnsan İnkişafı Hesabatı və Dayanıqlı İnkişaf üçün Sosial Müdafiə kimi hesabatlarında sosial müdafiə insan inkişafının əsas aləti kimi təqdim olunur. BMTİP-nin yanaşması daha çox insan yönümlü və inklüziv iqtisadi artım kontekstində formalaşmışdır. Bu modeldə sosial müdafiə təkcə risklərə qarşı qorunma vasitəsi deyil, həm də insanların potensialını reallaşdırmaq və iqtisadi fəaliyyətə tamhüquqlu iştirakını təmin edən transformativ mexanizmdir. BMTİP-nin konsepsiyasında aşağıdakı istiqamətlər mühüm yer tutur:

- Sosial inklüzivlik: bütün vətəndaşların – xüsusilə də qadınların, gənclərin, əlilliyi olan şəxslər və kənd əhalisinin – sosial xidmətlərə və məşğulluq imkanlarına bərabər çıxışı;

- Dayanıqlı maliyyələşmə: sosial müdafiənin uzunmüddətli maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi üçün vergi və resurs siyasətinin yenilənməsi;

- İqlim və sosial siyasətin əlaqələndirilməsi: sosial müdafiənin iqlim dəyişmələrinin təsirinə qarşı adaptasiya və “ədalətli keçid” (just transition) siyasətinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməsi.

Beləliklə, BMTİP-nin modeli sosial müdafiəni iqtisadi və ekoloji davamlılıqla integrasiya edir. Bu, sosial siyasəti yalnız “kompensasiya” aləti deyil, həm də inkişafın strateji təməli kimi görən yeni paradigmadır [31; 28].

İƏİT-nin sosial siyasət çərçivəsi əsasən “inclusive growth” (inklüziv artım) modelinə söykənir. Təşkilat sosial müdafiəni iqtisadi səmərəliliklə sosial ədalət arasında körpü kimi qəbul edir. İƏİT-nin Sosial Siyasət İnnovasiyaları və Inklüzivlik hesabatında vurğulanır ki, sosial müdafiə sistemləri yalnız sosial xərclərin deyil, həm də uzunmüddətli iqtisadi məhsuldarlığın stimullaşdırıcısı kimi dəyərləndirilməlidir. İƏİT-nin konsepsiyası üç əsas istiqaməti önə çəkir:

1. Sosial innovasiya – rəqəmsal texnologiyalar, məlumat bazaları və süni intellektin sosial xidmətlərin effektivliyində tətbiqi;

2. Ədalətli vergi və transfert siyasəti – sosial müdafiə ilə fiskal siyasət arasında inklüziv əlaqələrin yaradılması;

3. Əhəlinin yaşlanması və yeni sosial risklər – sosial müdafiə sistemlərinin global demografik və texnoloji dəyişikliklərə uyğunlaşdırılması.

İƏİT-nin inklüziv sosial müdafiə modeli dövlətin, özəl sektorun və vətəndaş cəmiyyətinin birgə məsuliyyətinə əsaslanır. Bu, yalnız dövlət xərclərinə deyil, həm də ictimai iştirakçılığa əsaslanan çoxsəviyyəli idarəetmə yanaşmasını təklif edir [16; 22].

Qeyd edilən yanaşmaları ümumiləşdirərək inklüziv sosial müdafiə sistemini belə şərh etmək olar: inklüziv sosial müdafiə sistemi hər kəsin, hər yerdə, hər zaman zəruri sosial müdafiə tədbirləri ilə əhatə olunduğu bir sistemdir.

BƏT-in hüquq əsaslı, BMTİP-nin inkişaf yönümlü, İƏİT-nin isə idarəetmə və səmərəlilik yönümlü modelləri bir-birini tamamlayır. Bu üç yanaşmanın ortaq nöqtəsi sosial müdafiənin universal, bərabər və transformativ xarakter daşmasıdır.

Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiənin yaradılması üçün bu konsepsiyalardan hər biri praktik baxımdan aktualdır. BƏT modelinə uyğun olaraq sosial müdafiə mərtəbələri (minimum gəlir və xidmət təminatı) prinsiplərinin tətbiqi; BMTİP-in “ədalətli keçid” və “insan yönümlü inkişaf” yanaşmasına əsasən iqlim və sosial siyasətin integrasiyası; OECD-nin innovativ idarəetmə modelinə uyğun olaraq rəqəmsal sosial xidmətlərin genişləndirilməsi (“DOST” mərkəzləri, elektron sistemlər və s.) inklüziv sosial müdafiə strategiyasının konseptual inkişafı üçün mühüm nəzəri baza yaradır və milli inklüziv sosial siyasətin formalaşmasında istiqamətverici rol oynayır.

Ölkədə sosial müdafiə sisteminin inklüziv əsaslarda qurulması yoxsulluğun qarşısının alınması və azaldılmasına, əhəlinin gəlirlərinin artırılmasına, ölkədə yığım səviyyəsinin yüksəldilməsinə, insan kapitalının inkişafına, sosial bərabərliyin təmin olunmasına, sosial integrasiyanın yaranmasına birbaşa təsir göstərir [13].

Inklüziv sosial müdafiə konsepsiyası sosial siyasətdə “universal əhatəlilik” prinsipinə əsaslanır. Bu prinsipə görə, sosial müdafiə xidmətləri yalnız kasıblara deyil, hər bir vətəndaşa əlçatan olmalıdır. Beləliklə, sosial müdafiə cəmiyyətin bütün üzvlərinin sosial təhlükəsizliyini təmin etməklə inklüziv inkişaf üçün əsas infrastruktur rolunu oynayır. Digər tərəfdən, inklüzivlik sosial müdafiənin effektivliyini də artırır. Cəmiyyətin sosial və iqtisadi həyatında bütün qrupların iştirakının təmin olunması vergitutma bazasını genişləndirir, qeyri-formal məşğulluğu azaldır və sosial ədalət hissini gücləndirir. Bununla sosial müdafiə sisteminin legitimliyi və davamlılığı təmin olunur [33; 21].

Sosial müdafiə proqramlarının effektiv, inklüziv və davamlı olması üçün, doğru zamanda, doğru şəxsə, düzgün məbləğdə vəsaitin ödənilməsi vacibdir. Bunun üçün isə səmərəli fəaliyyət göstərən institutlar və inzibati sistemlər tələb olunur ki, bunlar ictimai resursların şəffaf idarə olunmasını və xidmətlərin keyfiyyətli şəkildə təqdim edilməsini təmin etsin. Səmərəli şikayət və apellyasiya mexanizmləri ictimaiyyət üçün açıq və əlçatan olmalıdır ki, bənfisiarlar (sosial müdafiə alan şəxslər) müraciət və şikayət prosedurlarından xəbərdar olsunlar [19].

Inklüziv sosial müdafiənin təmin edilməsi BMT-nin qəbul etdiyi DİM-in 1-ci (yoxsulluğa son), 2-ci (acliğa son), 3-cü (yaxşı səhiyyə və rifah), 5-ci (gender bərabərliyi), 8-ci (ləyaqətli əmək və iqtisadi artım) və 10-cu (bərabərsizliyin azaldılması) məqsədlərin reallaşdırılması üçün vacib əhəmiyyətə malikdir. Təhlillər göstərir ki, inklüzivliyin təmin edilməsi ölkələr tərəfindən sosial

sahədə əsas prioritet kimi elan olunsada, bir sıra problemlər hələ də həllini gözləyir. Əlillik təyinatı ilə bağlı qanunvericiliklərin və inzibati prosedurların sərtləşdirilməsi səbəbindən bu sahədə yaranan çətinliklər, pensiya təyinatı üçün yaş həddinin qaldırılması, pensiya və müavinətlərin məbləğinin azlığı, sosial sahəyə kifayət qədər maliyyə resurslarının ayrılmaması inklüzivliyin təmin olunmasında əsas maneələr kimi çıxış edir.

Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiə sisteminin formalaşması

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra yaranan yeni müstəqil dövlətlər sosial müdafiə sistemlərini köklü şəkildə yenidən qurmaq məcburiyyətində qaldılar. Sovet dövründə sosial təminat “universal və dövlət yönümlü” xarakter daşıyırdı, hər bir vətəndaşın işlə təmin olunması dövlət tərəfindən təmin edilirdi. Lakin 1990-cı illərdən etibarən bu sistem bazar münasibətlərinə keçid, özəlləşmə, yeni sosial risklərin yaranması və maliyyə məhdudiyyətləri ilə üz-üzə qaldı. Nəticədə post-sovet məkanında sosial müdafiə sistemlərinin transformasiyası keçid dövrü modellərinin formalaşmasına gətirib çıxardı. Bu modellər bir tərəfdən sovet sosial irsinin elementlərini saxlayır, digər tərəfdən Qərb tipli inklüziv sosial siyasətin prinsiplərini təcridən mənimsəyir.

Azərbaycanda son illərdə sosial müdafiə sisteminin inkişafı inklüziv yanaşma istiqamətində mühüm addımlarla müşayiət olunur. ÜDSY təyinatının rəqəmsallaşdırılması, əlilliyi olan şəxslərin sosial integrasiyası proqramları ilə əhatə olunması, “DOST” mərkəzləri vasitəsilə vətəndaşlara bərabər xidmətin təmin edilməsi inklüziv sosial müdafiənin əsas mexanizmləri kimi çıxış edir. Eyni zamanda, qeyri-formal sektorda çalışanların sosial müdafiəyə cəlbə, regionlararası fərqlərin azaldılması və sosial xidmətlərdə gender balansının qorunması kimi məsələlərlə də bağlı bir sıra tədbirlər icra olunmaqdadır. Sosial sahəyə ayrılan vəsaitlərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi tələb edir ki, inklüzivlik prinsipləri bütün sosial proqramlarda – pensiya, məşğulluq, səhiyyə və təhsil sahələrində sistemli şəkildə tətbiq olunsun. Sosial müdafiə sistemi inklüzivliyə əsaslanmadıqda, o, bərabərsizliyi azalda bilmir və sosial ədalət məqsədinə çatmır. Eyni zamanda, inklüzivlik prinsipi sosial müdafiənin effektivliyini və əhatəliliyini artırır. Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiənin inkişafı üçün əsas istiqamət universal əhatəliliyin təmin edilməsi, həssas qrupların aktiv integrasiyası və sosial xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması olmalıdır. Bu istiqamətdə həyata keçirilən islahatlar həm sosial rifahın güclənməsinə, həm də dayanıqlı və ədalətli iqtisadi inkişafa töhfə verəcəkdir.

Inklüziv sosial müdafiənin təmin edilməsi sahəsində bir sıra uğurlu beynəlxalq təcrübələr mövcuddur. Avropa İttifaqı ölkələrinin sosial müdafiə modelləri (Kontinental model (Bismark), Liberal model (Beveridge), universal sosial müdafiə ilə xarakterizə olunan Skandinaviya modeli, Aralıq dənizi (Mediterranean) bu baxımdan daha qabaqcıl olması ilə fərqlənir.

Azərbaycanda sosial müdafiə sistemi sosial sığorta prinsiplərinə əsaslandığına görə daha çox Kontinental (Bismark) modelinə uyğun gəlir. Bununla yanaşı bəzi sosial müdafiə tədbirlərinin, xüsusilə ÜDSY sisteminin ailəyə istiqamətlənməsi burada Aralıq dənizi (Mediterranean) modelinin elementlərinin də olduğunu göstərir. Ona görə həm sığorta, həm də sosial yardım prinsipi olduğuna görə bu sistem qarışıq sistem kimi xarakterizə olunur.

Avropa ölkələrində inklüziv sosial müdafiə universallıq, ədalətlik, inklüzivlik, iştirakçılıq prinsiplərinə əsaslanmaqla, insanların sosial risklər qarşısında minimum yaşayış səviyyəsinə və sosial təminata çıxışını təmin edir. Sosial müdafiəyə yardım və xidmətlər kimi deyil, insan hüquqlarının təminatı vasitəsi kimi baxılır.

Sosial müdafiə əhalinin bütün qruplarını, sosial təminat isə aztəminatlı qruplarını əhatə edir. Sosial müdafiə əhalinin maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsinə, sosial təminat isə aztəminatlı əhali qruplarının maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəldilən tədbirlərin məcmusu olub, ölkədə gərginliyin və yoxsulluğun azaldılmasına, sosial ədalətin bərqərar olmasına, ümumilikdə inklüzivliyin təmin olunmasına xidmət edir [1].

Skandinaviya (universal) modeli (İsveç, Norveç, Danimarka, Finlandiya) yüksək vergi bazası hesabına universal sosial təminata, dövlətin bütün vətəndaşlara bərabər sosial xidmətlər təqdim etməsinə əsaslanır. Bu modelə sosial bərabərliyin yüksək olması xasdır. Kontinental (Bismark-sığorta) modelində (Almaniya, Fransa, Avstriya, Belçika) sosial müdafiə əsasən əmək və sosial sığorta

prinsiplərinə əsaslanır, işəgötürən və işçi ödənişləri ilə maliyyələşir, dövlət isə yalnız zəif həssas təbəqədən olan insanların sosial müdafiəsinə diqqət ayırır. Anglosakson (liberal) modeldə (Böyük Britaniya, İrlandiya) dövlət müdaxiləsi məhduddur, sosial müdafiə yalnız həqiqi ehtiyaclarla yönəlir, bazar mexanizmləri və fərdi məsuliyyət daha çoxdur. Cənubi Avropa (ailə yönümlü) modelində (İtaliya, İspaniya, Portuqaliya, Yunanıstan) ailə institutuna böyük önəm verilir, dövlət yardımları nisbətən məhdudd olsa da, lakin sosial əlaqələrin güclü olması ilə fərqlənir. Post-kommunist model (Çex respublikası, Polşa) üçün əsas xarakterik cəhətlər sosial proqramlara dövlətin aşağı xərcləri, məhdudd səhiyyə xidmətləri, əlilliyi olan şəxslərin rifahı ilə bağlı hazırlanmış qanunvericiliyin, planların və strategiyaların kifayət qədər icrası və monitorinqinin aparılmamasıdır.

Yaş qrupu kimi müəyyən bir əhali qrupunda olan hər kəs üçün mövcud olan universal sosial müdafiə sistemləri ünvanlı sistemlər adlanan sistemlərə nisbətən daha əhatəlidir və ehtiyacı olanlara məhəl qoymamaq ehtimalı daha azdır. Bununla belə, bir çox ölkələr, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələr, potensial benefisiarların sayını məhdudlaşdırır və onların qeyri-ödəniş sistemlərini yoxsulluq içində yaşayanlara yönəldir. Bu, pula qənaət etmək və yalnız əhəlinin ən həssas təbəqələrinə müavinətlər ödəmək üçün siyasət qərarıdır [14].

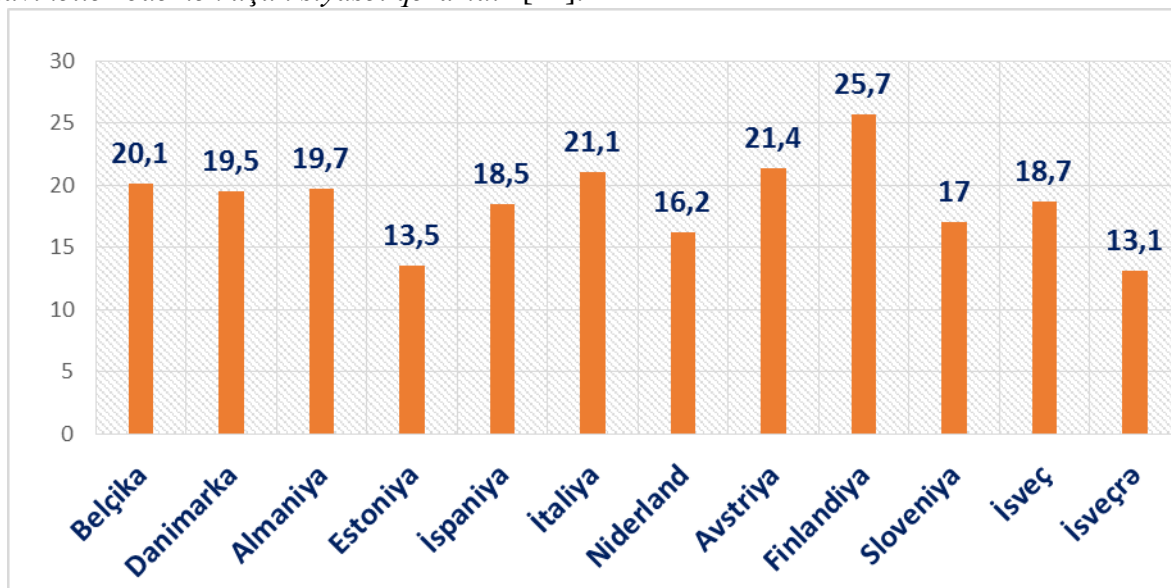

Diagram 1. Ümumi dövlət sosial müdafiəyə xərclərinin ÜDM-ə nisbəti (%), 2023-cü il
Mənbə: [18].

Avropada xalis ümumi sosial xərclər təxminən ölkələrin yarısında ÜDM-in 20–26%-i səviyyəsindədir. ABŞ-da bu göstərici ÜDM-in təxminən 30%-inə bərabərdir, çünki orada özəl sosial xərclər və sosial məqsədli vergi güzəştləri digər ölkələrlə müqayisədə xeyli daha böyükdür. Ən yüksək sosial xərclər Skandinaviya ölkələrində müşahidə olunur (ÜDM-in 25-30%-i səviyyəsində). Həm ümumi (vergidən əvvəlki), həm də xalis (vergidən sonrakı) sosial xərclər baxımından Fransa İƏİT-də ən böyük sosial xərcləyici ölkədir – onun sosial xərcləri ÜDM-in 30%-ə çatır [29].

Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, keçmiş sovet respublikalarının təcrübəsində sosial müdafiə sahəsində inklüzivliyin təmin olunması istiqamətində bir sıra islahat nümunələri mövcuddur. Rusiyanın Konstitusiyasında “sosial dövlət” prinsipi öz əksini tapmışdır. Əlillərin sosial müdafiəsi, pensiya və sığorta sahəsində ölkədə geniş sistem mövcuddur. Sosial müdafiə xərclərinin təxminən 65-70%-i pensiya təminatına yönəldilir. Sosial müdafiə sahəsində regional fərqlərin yüksək olması müşahidə olunur. Rusiyada sosial müdafiə xərclərinin ÜDM-də payı 12-13% səviyyəsindədir. Səhiyyə və təhsil sahələrinə xərcləri isə müvafiq olaraq ÜDM-in 3,1 və 3,6 %-i səviyyəsindədir [15].

Sosial müdafiə sahəsində inklüzivliyin təmin olunması və bu sahəyə ayrılan vəsaitlərin büdcədə payına görə Qazaxıstan xüsusilə fərqlənir. 2018-2021-ci illərdə dövlətin sosial xərcləri büdcə xərclərinin 20-23%-ni təşkil etmişdir [13].

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan iqtisadi və sosial baxımdan dərin

transformasiya dövrünə daxil oldu. 1990-cı illər ölkə üçün iqtisadi eniş, inflyasiya, işsizlik və gəlir bərabərsizliyinin artması ilə səciyyələnirdi. Bu dövrdə sosial müdafiə sistemi keçmiş sovet modelindən miras qalan universal təminat mexanizmlərini davam etdirə bilmədi, çünki iqtisadiyyatın özəl sektora keçidi ilə dövlətin sosial xərcləri üçün resurs bazası daralmışdı.

Azərbaycanda sosial müdafiə siyasəti son illərdə sosial ədalət və inklüziv inkişaf prinsiplərinə əsaslanan kompleks islahat mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Dövlətin sosial siyasətində əsas məqsəd cəmiyyətin bütün təbəqələrinin, xüsusilə də həssas sosial qrupların sosial təminat sisteminə bərabər çıxışını təmin etmək, sosial riskləri minimuma endirmək və insan potensialını inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin formalaşma mərhələlərindən bəhs edərkən, aşağıdakı 3 əsas mərhələni qeyd etmək olar:

Birinci mərhələ: 1990-2000-ci illər. Sosial müdafiə sisteminin bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında qurulması dövrü.

İkinci mərhələ: 2000–2010-cu illər. İnstitusional möhkəmlənmə və modernləşmə dövrü.

Üçüncü mərhələ: 2010-cu ildən sonrakı dövr. Rəqəmsallaşma, ünvanlılıq və inklüzivliyin gücləndirilməsi dövrü.

1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsinə daxil olmuşdur. Keçid dövrünün öz çətinlikləri ilə yanaşı, iqtisadi tənəzzül, inflyasiya, işsizlik, qaçqın və məcburi köçkün axını kimi sosial risklərin artması ölkədə sosial müdafiə tədbirlərinin genişləndirilməsi ehtiyacını yaradırdı. Bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun yeni sosial müdafiə mexanizmlərinin yaradılması həm qanunvericilik, həm də institusional sahədə islahatların aparılmasına rəvac verdi. “Əhalinin məşğulluğu haqqında” (1991), “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” (1992), “Əlillərin sosial müdafiəsi haqqında” (1992), “Sosial sığorta haqqında” (1997) qanunların qəbulu, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yaradılması (1992), sosial dövlət prinsipinin təsbit olunduğu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbulu (1995) sosial müdafiə sisteminin yeni əsaslarda formalaşdırılmasına imkan yaratdı. Lakin iqtisadi böhran şəraiti və hiperinflyasiyanın olması sosial sahənin maliyyə təminatına əsaslı dərəcədə mənfi təsir göstərirdi. Əsas prioritet pensiya və müavinətlərin ödənilməsi idi. Bu dövrdə qeyri-formal məşğulluğun artması sosial sığorta bazasının genişləndirilməsi imkanlarını məhdudlaşdırırdı.

Sosial müdafiə sisteminin formalaşmasının **ikinci mərhələsi** modernləşmə xarakterli, ünvanlı və sığorta əsaslı təminat modelinə keçid mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə sosial müdafiənin qarşısında duran əsas vəzifə sosial müdafiənin səmərəliliyini yüksəltmək, sosial yardım sisteminə ünvanlılığı artırmaq, yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılmasına nail olmaqdan ibarət olmuşdur. Bu dövr, həm də Azərbaycan iqtisadiyyatında yüksək iqtisadi artımın müşahidə olunduğu dövr sayılır. ÜDM-in və dövlət büdcəsi gəlirlərinin artması sosial müdafiəyə daha çox büdcə vəsaitlərinin ayrılmasına imkan yaratdı. Bu dövrdə sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri dövlət büdcəsi xərclərinin 8-9%-ini təşkil edirdi.

Bu mərhələdə “Ahıllara sosial xidmət haqqında” (2001), “Əmək pensiyaları haqqında” (2006), “Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında” (2005), “Sosial müavinətlər haqqında” (2006) Qanunların, “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı” (2003), “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nın (2008) qəbul edilərək, icra edilməsi Azərbaycanda sosial müdafiə sistemini keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırmış oldu. Aparılan modernləşmə siyasətinin və genişlənən sosial müdafiənin məntiqi nəticəsi olaraq, ölkədə yoxsulluq səviyyəsi 2001-ci ildəki 49%-dən 2010-cu ildə 9,1%-ə qədər azalmış oldu. Sonrakı illərdə də yoxsulluğun azalması tendensiyası davam etmiş, 2015-ci ildə 4,9%, 2024-cü ildə 5,3% təşkil etmişdir.

Yoxsulluq həddi və yoxsulluğun səviyyəsi, cins və yaşayış yeri üzrə

	2001	2005	2008	2009	2010	2015	2020	2021	2022	2023	2024
Yoxsulluq həddi, manat	24,0	42,6	78,6	89,5	98,7	135,6	194,9	204,7	229,6	247,1	270,1
Yoxsulluq səviyyəsi, faizlə	49,0	29,3	13,2	10,9	9,1	4,9	6,2	5,9	5,5	5,2	5,3
cins üzrə bölgü, faizlə											
kişi	...	...	...	...	...	...	6,1	5,9	5,6	5,3	5,5
qadın	...	...	...	...	...	...	6,6	6,0	5,1	4,8	5,1
yaşayış yerləri üzrə bölgü, faizlə											
şəhər	...	...	...	...	...	...	5,3	4,3	2,9	3,9	4,4
kənd	...	...	...	...	...	...	7,3	7,8	8,6	6,8	6,2

Mənbə: Yoxsulluq həddi və yoxsulluğun səviyyəsi. <https://www.stat.gov.az/>

Sosial müdafiənin təşkilinin ikinci dövründə ölkədə aztəminatlı ailələrə ünvanlanan və ailələrin gəlir testinə əsaslanan ÜDSY mexanizminin fəaliyyətə başlaması əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsində mühüm rol oynadı. ÜDSY-nin təyin olunması üçün qəbul olunan ehtiyac meyarının həddi yardımın verilməsinə başlanılan 2006-cı ildə 30 manatdan artırılaraq, 2015-ci ildə 105 manat, 2020-ci ildə 160 manat, 2024-cü ildə 270 manat, 2025-ci ildən isə 285 manata çatdırılmışdır. Ötən dövr ərzində ÜDSY-nin verilməsinə 3 milyard manatdan çox vəsait yönəldilmişdir.

ÜDSY Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin əsas hədəflənmiş komponentidir. 2006-cı ildən tətbiq olunan bu sistemin məqsədi aztəminatlı ailələrin gəlir səviyyəsini minimum yaşayış həddinə çatdırmaq və sosial ədalət prinsipi əsasında dövlət resurslarının səmərəli bölgüsünü təmin etməkdir. ÜDSY mexanizmi “Gəlir testinə əsaslanan yardım modeli” üzərində qurulmuşdur: ailənin gəlirləri və sosial vəziyyəti vahid elektron reyestr vasitəsilə qiymətləndirilir. ƏƏSMN-nin son illərdə apardığı rəqəmsallaşma islahatları nəticəsində bu proses avtomatlaşdırılmış, şəffaf və insan amilindən asılı olmayan idarəetmə səviyyəsinə gətirilmişdir. 2020-ci illərdən etibarən ÜDSY proqramı sosial inteqrasiya komponentləri ilə genişləndirilmişdir: aztəminatlı ailələrin məşğulluğa cəlbə, sosial sahibkarlığa çıxış, sosial kreditlər və ixtisasartırma təlimləri kimi əlavə mexanizmlər tətbiq olunur. Beləliklə, yardım sistemi artıq yalnız “passiv dəstək” deyil, aktiv inklüziv sosial

İnklüzivliyin artması ilə xarakterizə olunan **üçüncü mərhələdə** həyata keçirilən tədbirləri bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür. Birinci istiqamət institusional islahatlar və idarəetmənin modernləşməsi ilə bağlıdır. Sosial müdafiə sahəsində mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin (ƏƏSMN) strukturunun modernləşdirilməsini, xidmətlərin konsolidasiyasını və rəqəmsallaşdırılmasını bu mərhələnin əsas institusional aspekti saymaq olar. Ölkə Prezidentinin 9 avqust 2018-ci il tarixli fərmanı ilə yaradılan DOST Agentliyi (“Davamlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi”) sosial xidmətlərin “vahid pəncərə” prinsipi ilə göstərilməsinə şərait yaratdı. “Sosial xidmət haqqında” (2011) və “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” (2018) Qanunların qəbul edilməsi sosial siyasətdə inklüzivliyin hüquqi əsaslarını gücləndirdi. Dövlətin sosial siyasəti artıq “sosial yardım” modelindən “sosial rifah və inklüziv inkişaf” modelinə keçid istiqamətində transformasiya olunmuşdur [3; 4].

Bu mərhələnin ikinci istiqamətini rəqəmsallaşma və məlumat sistemlərin inteqrasiyası kimi ifadə etmək olar. 2010-cu ildən sonrakı dövrdən başlayaraq sosial müdafiə sisteminə e-hökumət və rəqəmsal idarəetmə texnologiyaları geniş tətbiq olunmağa başladı. “e-Sosial” portalı (e-social.gov.az) vətəndaşın bütün sosial sığorta, müavinət, pensiya və əmək məlumatlarını bir reyestrə birləşdirir. Rəqəmsallaşma nəticəsində sosial xidmətlərin şəffaflığı, monitorinq imkanları və vətəndaş məmnunluğu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmiş oldu.

Digər bir istiqaməti ünvanlılıq, ehtiyac yönümlülüyün gücləndirilməsi, inklüzivliyin və sosial

ədalətin təmin olunması kimi qeyd etmək olar. Bu mərhələdə ÜDSY mexanizmi bu mərhələdə optimallaşdırıldı, ailə gəlirlərinin avtomatik qiymətləndirilməsi, reyestrlərlə qarşılıqlı yoxlama mexanizmləri tətbiq olundu. Yardımların təyinatında süni intellektə əsaslanan alqoritmlərin və risk əsaslı yoxlama sistemlərin tətbiqi onların təyinatında ünvanlılığın yüksəldilməsinə imkan verdi. Ehtiyac yönümlü siyasət təkcə pul yardımlarını deyil, məşğulluq və reabilitasiya xidmətlərini də əhatə etməyə başladı ki, bu da inklüzivlik baxımından böyük irəliləyiş hesab oluna bilər. Inklüzivlik baxımından ən böyük tədbir kimi əlilliyi olan şəxslər, aztəminatlı ailələr, müharibə veteranları, yaşlılar və uşaqlar üçün xüsusi proqramların yaradılması sosial müdafiənin güclənməsinə səbəb oldu. 2020-ci ildən sonra sosial müdafiə sistemi pandemiya dövrü sosial dəstək paketləri ilə bütün əhali qruplarını əhatə edən daha çevik və inklüziv modelə çevrildi. Sosial müdafiədə “layiqli həyat səviyyəsinin təminatı” konsepsiyasının rəhbər tutulması əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, yalnız yoxsulluqla mübarizəni deyil, sosial inteqrasiya və bərabərliyin yaradılması məqsədi daşıyır.

Sosial proqramların effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq olunan nəticəyönümlü büdcə modeli sosial müdafiə xərclərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan yaratmaqla bərabər, həm də inklüzivliyin artırılmasına xidmət edir. Bu mərhələdə həm DSMF-nin gəlirləri həm də dövlət büdcəsindən sosial müdafiə və sosial təminata ayrılan vəsaitlərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Əgər 2010-cu ildə DSMF-nin gəlirləri 1,7 milyard manat səviyyəsində olmuşdursa, 2024-cü ildə bu rəqəm 4 dəfədən çox artaraq, 6,9 milyard manat təşkil etmişdir. Bu dövrdə DSMF-nin büdcəsinin balanslaşdırılması üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin həcmi 533 milyon manatdan 1,2 milyard manata qədər artmasına baxmayaraq, DSMF-nin büdcəsinin dövlət büdcəsindən asılılığı 31,3%-dən azalaraq, 17,3%-ə düşmüşdür [5; 10]. Bundan başqa 2010-cu ildə 11,7 milyard manat olan dövlət büdcəsi xərclərinin 1,1 milyard manatı, yəni 9,4%-i sosial müdafiə və sosial təminata yönəldiyi halda 2024-cü ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq,

Son illərdə pensiya sisteminin inkişafına imkan verən rəqəmsal sistemlər – “e-sosial”, “e-pensiya”, “elektron əmək kitabçası” və s. tətbiq olunaraq şəffaflıq və effektivlik təmin edilib. Bununla yanaşı, ƏƏSMN və Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun inteqrasiyası sosial sığorta xidmətlərinin inklüziv və vahid idarəetmə modelini formalaşdırmışdır. Ölkədə müəyyən edilmiş minimum pensiya 2011-ci ildəki 85 manatdan artaraq, 2023-cü ildə 280 manat, 2025-ci ilin fevralın 1-dən 320 manat təşkil edir. Təyin olunmuş pensiyaların orta məbləği isə 2011-ci ildə 112,86 manat, 2025-ci ildə isə 496,6 manat səviyyəsindədir. Lakin 2011-2025-ci illərdə pensiyaçıların sayında azalma müşahidə olunur. Belə ki, bu dövrdə pensiyaçıların sayı 1292 min nəfərdən azalaraq, 1098 min nəfər təşkil etmişdir. Yaşa görə pensiya alanların sayı 831 min nəfərdən 705 min nəfərə, əlilliyə görə pensiya alanların sayı isə 324 min nəfərdən 255 min nəfərə qədər azalmışdır.

“2018-2025-ci illərdə müavinət və təqaüd ödənişləri üçün ayrılan illik vəsait 5 dəfə artıb. Həmin dövrdə minimum pensiyada da 3 dəfəyədək, orta aylıq pensiyada 2,6 dəfə artım baş verib. Pensiya ödənişlərinə hər il ayrılan vəsait 2025-ci il üçün 7,2 mlrd. manatı ötüb ki, bu da 2018-ci ilə nisbətən 2 dəfə çoxdur” [11].

Pensiyalarla yanaşı əhalinin sosial müdafiəsində sosial müavinətlərin də rolu böyükdür. Azərbaycanda aşağıdakı aylıq sosial müavinətlərin növləri mövcuddur:

Dövlət qulluqçularına ömürlük sosial müavinət

Yaşa görə aylıq sosial müavinət

Əlilliyə görə aylıq sosial müavinət

Ailə başçısını itirməyə görə aylıq sosial müavinət

3 yaşınadək uşağa qulluğa görə aylıq sosial müavinət

Müddətli həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçularının uşaqlarına aylıq sosial müavinət

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarına (himayəçilərinə) aylıq sosial müavinət

1 yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə aylıq sosial müavinət

Vəfat etmiş Azərbaycan Respublikasının keçmiş Prezidentinin arvadına (ərinə) və ya öhdəsində olan uşağına “Azərbaycan Respublikasının keçmiş Prezidentinin və onun ailə üzvlərinin təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının keçmiş Prezidentinin və onun ailə üzvlərinin təminatı

haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununa əsasən ödənilən aylıq sosial müavinət
Beşdən çox uşağı olan qadınlara aylıq sosial müavinət
Övladlığa götürülən uşağa, o cümlədən əlilliyi olan uşağa görə aylıq sosial müavinət
Himayədar ailəyə verilmiş uşağın, o cümlədən əlilliyi olan uşağın tərbiyə edilməsinə görə aylıq sosial müavinət [8].

2024-cü ildə ölkədə sosial müavinət alan şəxslərin sayı 442016 nəfər, müavinətlərin bir nəfərə düşən məbləği 189,63 manat təşkil edib. Birdəfəlik müavinət təyin olunmuş şəxslərin sayı 63274 nəfər, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdləri təyin olunanların sayı isə 394080 nəfər olub. 2015-2024-cü illər ərzində əhalinin gəlirləri 41,7 milyard manatdan artaraq, 83,1 milyard təşkil edib [2].

Həyata keçirilən çoxsaylı tədbirlərə baxmayaraq, Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiənin təşkili sahəsində bir sıra problemlər hələ də qalmaqdadır. Belə ki, əhalinin sosial müdafiə tədbirləri ilə əhatəliliyi, əlillik və sosial yardım təyinatlarında ədalətlik bu problemlərin sırasında yer alır. Sosial xidmətlərdə keyfiyyət və əlçatanlıq, eyni zamanda bu sahədə regionlararası ciddi fərqlərin olması da inklüzivliyin təmininə mənfi təsir göstərir.

Azərbaycanda sosial inklüzivlik daha çox əhaliyə bərabər sosial xidmətlərin (DOST mərkəzləri, sosial yardım, reabilitasiya, təhsil və məşğulluq proqramları) təmin olunması ilə əlaqələndirilir. Inklüziv sosial inkişaf isə daha geniş – bütün inkişaf strategiyalarının (iqtisadi, sosial, regional və ekoloji) inklüzivlik prinsipi əsasında planlaşdırılmasını tələb edir. Məsələn, “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində sosial müdafiə, məşğulluq və insan kapitalı siyasətinin inteqrasiyası artıq inklüziv sosial inkişafın istiqamətlərini müəyyən edir.

Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi modernləşmə mərhələlərinin ayrılmaz hissəsi kimi formalaşmışdır. Keçid iqtisadiyyatı dövründən başlayaraq bu sistem tədricən bazar prinsipləri ilə insan yönümlü sosial siyasət arasında tarazlıq yaradan bir mexanizmə çevrilmişdir. Sosial müdafiənin əsas məqsədi yalnız sosial risklərə qarşı müdafiə deyil, həm də sosial ədalət, bərabər imkanlar və inklüziv inkişafın təmin olunmasıdır. Inklüziv sosial müdafiə modeli Azərbaycanda sosial siyasətin transformasiyasının əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu modelin formalaşması mərhələlərlə baş vermiş, hər dövr spesifik sosial-iqtisadi şərait və islahatların xarakteri ilə fərqlənmişdir.

Inklüziv sosial müdafiənin vacib istiqamətlərindən biri əhalinin aktiv əmək bazarına inteqrasiyasıdır. Azərbaycanda bu məqsədlə “Məşğulluq strategiyası”, “Peşə hazırlığı və təlim mərkəzləri”, “Sosial əməkdaşlıq platformaları” kimi proqramlar həyata keçirilir. Əmək bazarının inklüzivliyi həm də gənclərin, qadınların və əlilliyi olan şəxslərin məşğulluğu sahəsində xüsusi proqramlarla təmin olunur. Bu proqramlar “layiqli əmək” konsepsiyasına əsaslanaraq, sosial müdafiə ilə əmək siyasəti arasında birbaşa əlaqə yaradır. Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi sahəsində son illərdə aparılan islahatlar Azərbaycanın sosial siyasətinin inklüzivliyini gücləndirmişdir. 2018-ci ildən qüvvədə olan “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Qanun bu istiqamətdə beynəlxalq normalara (BMT Konvensiyası) tam uyğunlaşdırılmış hüquqi baza yaratmışdır.

Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və əmək ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə yolu ilə əhalinin məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə 2006-2015-ci illər ərzində “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası” icra edilmişdir.

Məşğulluq Strategiyasının icrası dövründə işsizlik səviyyəsi 7,3 faizdən 5 faizədək, yoxsulluq səviyyəsi 29,3 faizdən 4,9 faizədək azalmış, əhalinin gəlirləri 5,2 dəfə, minimum əməkhaqqı 3,5 dəfə, orta aylıq nominal əməkhaqqı 3,8 dəfə artmışdır. İşsizlərin, işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, əmək bazarının təkmilləşdirilməsi, əmək ehtiyatlarının keyfiyyətə yaxşılaşması və rəqabətqabiliyyətliliyinin artması, iqtisadi fəallığın yüksəlməsi üçün əlverişli şərait yaradılması sahəsində müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Məşğulluq sahəsində tədbirlərin davam etdirilməsi məqsədi ilə 2018-ci ildə “2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası”nın təsdiq edilərək icrasına başlanılmışdır [12].

Azərbaycanda sosial müdafiə siyasətinin əsas istiqamətləri artıq klassik “yardım sistemi”

çərçivəsindən çıxaraq aktiv və inklüziv sosial inkişaf modelinə çevrilmişdir. Ünvanlı yardım, sosial sığorta, əmək bazarına integrasiya, əlilliyi olan şəxslərin hüquqları və gender bərabərliyi kimi proqramlar bir-birini tamamlayaraq bütün əhali qruplarının sosial təhlükəsizliyini təmin edən çoxsəviyyəli sistem yaratmışdır.

Azərbaycanda son onilliklərdə həyata keçirilən sosial müdafiə islahatları sistemin həm institusional, həm də texnoloji baxımdan əhəmiyyətli dərəcədə modernləşməsinə səbəb olmuşdur. “DOST” mərkəzləri, elektron sosial xidmətlər, ÜDSY sisteminin rəqəmsallaşması və sosial sığortanın genişlənməsi kimi təşəbbüslər sosial siyasətin inklüzivlik istiqamətində yeni mərhələsini formalaşdırmışdır. Lakin beynəlxalq təcrübə göstərir ki, sosial müdafiə sisteminin inklüzivliyi yalnız texnoloji yeniliklərlə deyil, həm də əhatəlilik, ədalətlik, xidmət keyfiyyəti və institusional koordinasiya səviyyəsi ilə ölçülür. Bu baxımdan Azərbaycanda əldə olunan irəliləyişlərlə yanaşı, hələ də bir sıra struktur problemlər mövcuddur.

Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiənin təmin olunması sahəsində əldə olunan nailiyyətlərlə yanaşı bu sistemin inkişafı üçün bir sıra maneələr də mövcuddur. Rəqəmsal platformaların tətbiqi sosial xidmətlərə çıxışda əlçatanlığı yüksəltməklə yanaşı, bəzi çətinliklər də yaratmışdır. Hər hansı xidmətdən istifadə zamanı vətəndaşın qarşılaşdığı problemin həllində mütəxəssis dəstəyini alması çətinləşir. Bu da sonda ehtiyacı olan halda insanların sosial müdafiədən kənar qalmasına səbəb olur. Normativ hüquqi bazanın inklüzivliyin təmin olunması baxımından integrasiyasının zəif olması da əsas maneələrdən biri sayılır. Inklüziv sosial müdafiə anlayışının rəsmi konsepsiyalarda tam yer almaması onun strateji hədəfə çevrilməsini məhdudlaşdırır.

Inklüziv sosial müdafiənin təşkili üçün digər vacib tədbirlərlə yanaşı bu sahəyə zəruri maliyyə resurslarının ayrılması tələb olunur. Azərbaycanda sosial müdafiə və sosial təminat xərclərinin dinamik olaraq artmasına baxmayaraq, bu xərclərin dövlət büdcəsi xərclərində payı 9-11% aralığında, ÜDM-ə nisbəti isə 3-4% səviyyəsindədir. Məqsədyönlü yardımların əhatə dairəsi hələ də məhdudluğu ilə seçilir. ÜDSY yalnız ən yoxsul təbəqəni əhatə edir; lakin “yoxsulluq riski altında olan” orta aşağı təbəqə çox zaman sistemdən kənarda qalır. Bununla yanaşı, ÜDSY alan şəxslərin sayı son 10 ildə əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. 2009-cu ildə ÜDSY alan şəxslərin sayı 750 min, 2014-cü ildə 625 min olduğu halda, 2024-cü ildə bu rəqəm 272 min nəfər təşkil etmişdir. Yardım alan ailələrin sayı qeyd olunan illərdə müvafiq olaraq, 144 min, 143 min və 64 min təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, 2014-cü illə müqayisədə 2024-cü ildə yardım alan ailələrin sayı 2,2 dəfədən çox azalmışdır. Bu göstəricilər sosial sahədə inklüzivliyin təmin edilməsi vəzifəsi ilə

ÜDSY təyinatı ilə bağlı əsas problemlə məqamlardan biri ailənin əmək qabiliyyətli üzvünün işsiz olduğu halda həmin ailəyə yardımın təyin olunmasından imtina edilməsidir. Ailədə sonuncu uşağın 8 yaşı tamam olduqdan sonra ananın əmək qabiliyyətli sayılması da əsas problemlə məqamlardandır. ÜDSY təyinatı ilə bağlı hazırkı prosedura görə vətəndaş “Ünvanlı yardım” altsisteminə (VEMTAS-a) sənədlərini daxil etdikdən sonra 15 iş günü ərzində ailəyə yardımın təyin olunması və ya imtina edilməsi barədə qərar qəbul olunmalıdır, lakin əksər hallarda bu vaxt heç bir səbəb göstərilmədən aylarla uzadılır. Bir neçə ay keçdikdən sonra sosial yardım üzrə işçi ailənin maddi-məişət şəraitini yoxlamaq üçün ailənin yaşadığı ünvana gedir, bu zaman üzə çıxardığı hər hansı kiçik texniki xəta barədə belə ailəyə heç bir məlumat vermir, bunu əsas gətirərək sistem ailəyə yardım verilməsindən imtina qərarı çıxarır. Belə olan halda ailəyə yardımın təyinatına ancaq növbəti müraciəti əsasında baxılır. Bu cür süründürməçilik halları ehtiyacı olduğu halda belə ailələrin sosial yardım almaq üçün müraciət etməməsinə səbəb olur. ÜDSY alanların sayında kəskin azalma da məhz bu amillə bağlıdır.

Əmək bazarında qeyri-formal məşğulluğun səviyyəsinin yüksək olması sosial siyasətin effektivliyinə əsaslı dərəcədə mənfi təsir göstərir. Belə ki, qeyri-formal sektorda çalışanların sosial sığorta sisteminə daxil olmaması gələcəkdə onların pensiya və sosial təminat hüquqlarının məhdudlaşmasına səbəb olur.

Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin effektivliyi regionlar üzrə bərabər şəkildə təmin olunmur. İnfrastrukturun inkişaf səviyyəsi, məşğulluq imkanları və sosial xidmətlərin mövcudluğu baxımından Bakı və Abşeron iqtisadi rayonu ilə regionlar arasında əhəmiyyətli fərq mövcuddur.

Regionlarda sosial xidmət mərkəzlərinin sayı və xidmət keyfiyyəti paytaxtla müqayisədə azdır, kənd ərazilərində sosial xidmətlərə çıxış yolları (məsələn, “DOST” mərkəzləri və ya reabilitasiya müəssisələri) hələ də məhduddur. Regional məşğulluq proqramlarının maliyyələşməsi qeyri-bərabər paylanır. Bu fərqlər sosial müdafiə sisteminin ərazi inklüzivliyini zəiflədir və sosial xidmətlərə bərabər çıxış imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu səbəbdən regionlarda sosial infrastrukturların (məşğulluq mərkəzləri, sosial xidmət mərkəzləri, təlim proqramları) artırılması və “DOST regional şəbəkəsinin” genişləndirilməsi prioritet olmalıdır. Hər bir vətəndaşın e-xidmətlərdən istifadə imkanı yoxdur, xüsusilə yaşlı və kənd əhalisi üçün rəqəmsal bacarıqlar məhdud qalır.

Sosial müdafiə sisteminin effektiv fəaliyyəti müxtəlif dövlət qurumlarının – Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi (ƏƏSMN), DSMF, Məşğulluq Agentliyi, QHT-lər və bələdiyyələrin koordinasiyasından asılıdır. Lakin mövcud sistemdə idarəetmə səviyyələri arasında inteqrasiya və məlumat mübadiləsi hələ tam səmərəli deyil. Sosial siyasətin planlaşdırılması və monitoring mexanizmlərində vahid məlumat bazasının məhdudluğu sosial siyasətin dayanıqlığına öz mənfi təsirini göstərir. Vətəndaş cəmiyyətinin və özəl sektorun sosial siyasətdə iştirak səviyyəsinin aşağı olması sosial müdafiədə həm ünvanlılığın təmin olunması həm də sistemin maliyyə dayanıqlığı baxımından əlverişli deyildir.

Nəticə

Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiə sisteminin formalaşdırılması sosial ədalət, bərabər imkanlar və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan araşdırma göstərir ki, Azərbaycanda sosial müdafiə siyasəti artıq “kompensasiya yönümlü yardım” modelinin həddlərini aşaraq, inklüziv rifah və insan yönümlü inkişaf trayektoriyasına qədəm qoyub. Normativ əsasların yenilənməsi, DİM-lərə (xüsusilə, 1-ci, 3-cü və 10-cu) inteqrasiya, “Azərbaycan 2030” milli prioritetləri, habelə idarəetmə və rəqəmsal transformasiya (DOST şəbəkəsi, e-sosial platformaların genişləndirilməsi, riskəsaslı və alqoritmik qiymətləndirmə, əmək bazarına inteqrasiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi) inklüzivliyin institusional zəminini formalaşdırıb. Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin inkişafında üç mərhələnin (1990–2000; 2000–2010; 2010-dan sonra) fərqləndirilməsi də onu sübut edir ki, sosial müdafiə sistemi sovet irsinin universal təminatından sığorta-ünvanlı qarışıq modelə, oradan isə mərhələlərlə inklüzivliyə keçid etmişdir.

Bununla belə, inklüzivliyin tam reallaşması qarşısında bir sıra sistemli maneələr qalır: (i) əhatəlilikdə boşluqlar və regionlararası bərabərsizlik, (ii) qeyri-rəsmi məşğulluğun yüksək səviyyəsi və sığorta bazasının dar olması, (iii) ÜDSY-nin (ünvanlı yardımın) təyinatında prosedur gecikmələri və sosial inteqrasiyaya zəif körpülər, (iv) rəqəmsal platformalarda istifadəçi dəstəyinin yetərsizliyi səbəbindən həssas qrupların “kənarda qalma” riski, (v) idarəetmə səviyyələri arasında məlumat inteqrasiyasının və ictimai tərəfdaşlığın məhdudluğu. Maliyyələşmənin ÜDM və büdcədə payının artmasına baxmayaraq, sosial müdafiənin transformativ hədəflərinə nisbətə büdcə dayanıqlığının qorunması şərti ilə əhali üçün daha çox adekvatlığın təmin edilməsinə imkan verən prioritetlərin seçilməsinə ehtiyac vardır.

Araşdırma BƏT-in hüquqəsaslı “sosial müdafiə mərtəbələri”, BMTİP-in inklüziv inkişaf və “ədalətli keçid”, İƏİT-in səmərəlilik və sosial innovasiya yanaşmalarının bir-birini tamamladığını, milli kontekstdə isə e-xidmətlərin, aktiv əmək bazarı proqramlarının və “qarışıq” (sığorta + ünvanlı yardım) modelinin sinxronlaşdırılmasının həlledici olduğunu təsdiqləyir. Empirik faktlar yoxsulluğun kəskin azalmasını, DSMF gəlirlərinin artmasını və pensiya-müavinət dinamikasını nümayiş etdirsə də, inklüzivliyin keyfiyyət göstəriciləri (universal baza təminatına çıxış, xidmət keyfiyyəti, iştirakçılıq və gender/əlillik həssaslığı) üzrə əlavə irəliləyiş zəruridir.

Araşdırma nəticələri göstərir ki, inklüziv sosial müdafiənin təmin edilməsi yalnız sosial yardımın genişləndirilməsi ilə deyil, həm də sosial sığorta, məşğulluq, əlillik, gender bərabərliyi və regional inkişaf siyasətləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi ilə mümkündür. Bu istiqamətdə əsas məqsəd cəmiyyətin bütün qruplarının, o cümlədən, aztəminatlı ailələrin, qadınların, gənclərin, yaşlıların, əlilliyi olan şəxslərin və kənd əhalisinin sosial müdafiə sistemində bərabər çıxışını təmin etməkdir. Inklüziv sosial müdafiə modelinin davamlı inkişafı üçün dövlət, özəl sektor və

vətəndaş cəmiyyəti institutları arasında sosial tərəfdaşlığın yeni formalarının qurulması vacibdir. Sosial xidmətlərin göstərilməsində ictimai təşkilatların və bələdiyyələrin rolunun artırılması, həmçinin beynəlxalq təşkilatların (BƏT, BMTİP, İƏİT) təcrübələrinin milli sistemə integrasiyası inklüzivlik dərəcəsini yüksəldə bilər.

Beləliklə, Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiənin təmin edilməsi uzunmüddətli sosial-iqtisadi strategiyanın mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu model həm sosial bərabərsizliyin azaldılmasına, həm də iqtisadi resursların daha səmərəli bölüşdürülməsi ilə istehsal potensialının genişlənməsinə xidmət edərək “heç kimin kənarda qalmaması” prinsipini praktik səviyyədə reallaşdırmağa imkan verir. Inklüziv sosial müdafiə həmçinin inkişafın təməl infrastrukturuna olmaqla, insan kapitalının dərinləşməsi və sosial etimadın möhkəmlənməsi üçün strateji investisiyadır.

Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiənin təmin edilməsi ilə bağlı təkliflər

1. “İnklüziv sosial müdafiə haqqında” konsepsiyanın qəbul edilməsi. Sosial sahə ilə bağlı mövcud qanunvericilikdə sosial müdafiə ümumi şəkildə tənzimlənir, lakin **inklüziv prinsipi** ayrıca hüquqi sənədlə təsbit edilməmişdir. Yaxşı olar “İnklüziv sosial müdafiə konsepsiyası (2025–2030)” qəbul olunsun və bu sənəddə sosial ədalət, bərabərlik, əlçatanlıq və vətəndaş iştirakçılığı əsas prinsiplər kimi təsbit edilsin.

2. Dövlət və özəl sektor arasında sosial tərəfdaşlıq modelinin yaradılması. Sosial müdafiə yalnız dövlətin vəzifəsi kimi deyil, özəl sektor və QHT-lərin də məsuliyyət sahəsi kimi qəbul edilməlidir. “Sosial Tərəfdaşlıq Şurası” adlı qrup yaradaraq dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti arasında sosial müdafiə layihələrinin birgə icrası təmin olunsun.

3. Sosial müdafiə sisteminin universal və ədalətli əhatəliliyinin təmin edilməsi. Hazırda sosial müdafiə sistemi əsasən hədəflənmiş yardımlara əsaslanır. Inklüzivliyin təmin edilməsi üçün bütün vətəndaşların minimum sosial təminat hüququ təmin olunmalı, uşaq, yaşlı və əlilliyi olan şəxslər üçün baza təminat səviyyəsi tətbiq edilməlidir.

4. Qeyri-formal sektorda çalışanların sosial sığorta sistemində integrasiyası. Rəsmi statistikada muzzdlu çalışanların, sahibkarların sayı və məşğul əhəlinin sayı ilə bağlı məlumatlara əsaslanaraq, Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun səviyyəsinin 30%-dən yüksək olduğunu demək mümkündür. Onların sosial sığorta sistemində cəlbə üçün sadələşdirilmiş sığorta mexanizmləri, dövlət subsidiyalı ilkin sığorta paketi və rəqəmsal qeydiyyat sisteminin tətbiqi zəruridir. Bu yanaşma, həm onların gələcək pensiya hüquqlarını genişləndirəcək, həm də sosial müdafiənin universallığını təmin edəcəkdir.

5. Sosial müdafiə və məşğulluq siyasətinin integrasiyası. Sosial yardım alan ailələrin əmək qabiliyyətli üzvünün əmək bazarına daxil olması üçün “sosial yardım – təlim – məşğulluq” zənciri formalaşdırılmalıdır. Yoxsulluqla mübarizə sahəsində təhsilin rolunu nəzərə alaraq, bu sahədə əsas diqqət yardım alan ailənin uşaqlarının təhsilinə yönəldilməlidir. Aztəminatlı ailələrin uşaqlarının yüksək təhsil almasına və ölkədə sosial sahibkarlığın inkişafına nail olmaq üçün “Sosial İnkişaf Fondu”nun yaradılması effektiv ola bilər.

6. ÜDSY mexanizminin çevikləşdirilməsi. Bu mexanizmin ehtiyacılığın düzgün qiymətləndirilməsi və digər sosial müdafiə mexanizmləri ilə integrativ inkişafı istiqamətində təkmilləşdirilməsinə nail olunmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Abdullayeva R.S. Inklüziv sosial müdafiə. Bakı, “APASTROF-A”MMC-2023, 472 s.
2. . “Azərbaycanın statistik göstəriciləri”. Statistik məcmuə/ 2025, 694 s.
3. Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. https://static.president.az/upload/Files/2022/07/22/5478ed13955fb35f0715325d7f76a8ea_3699216.pdf
4. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. <https://president.az/az/articles/view/50474>

5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2010-cu il büdcəsi haqqında Azərbaycan respublikasının qanunu. <https://e-qanun.az/framework/18871>
6. Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsinin icrası haqqında Azərbaycan respublikasının qanunu. <https://e-qanun.az/framework/21749>
7. Azərbaycan Respublikasının 2024-cü il dövlət büdcəsinin icrasına dair illik Hesabat. <https://maliyye.gov.az/static/153/dovlet-budcesinin-icrasina-dair-illik-hesabat>
8. Aylıq sosial müavinətlər. <https://dost.gov.az/services/labor-pensions-and-social-benefits/?kt=23>
9. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri. <https://azerbaijan.un.org/az/sdgs>
10. Dövlət sosial müdafiə fondunun 2024-cü il büdcəsi haqqında Azərbaycan respublikasının qanunu. <https://e-qanun.az/framework/55873>
11. Əmək, məşğulluq, sosial müdafiə sahələrində görülən işlər və qarşıda duran vəzifələr müzakirə olunub. <https://www.xalqgazeti.az/az/sosial-heyat/229466-emek-mesgulluq-sosial-mudafie-sahelerinde>
12. 2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası. <https://e-qanun.az/framework/40416>
13. Н.О. Байгабылов, М.М. Кудабеков. Развитие инклюзивной социальной политики в Казахстане. <https://repository.enu.kz/handle/enu/9349>
14. Пути разработки инклюзивных систем социальной защиты. https://www.unescap.org/sites/default/d8files/202103/Social_Protection_module_2_Russian_0.pdf
15. Alexey G. Barabashev, Ivan Yu. Ivanov, Isak D. Froumin, Andrey V. Klimenko, Maria A. Nagernyak, Lilia N. Ovcharova, and Sergey V. Shishkin. Russian Governance Reforms in the Social Sphere https://www.researchgate.net/publication/370973931_Russian_Governance_Reforms_in_the_Social_Sphere
16. Can Social Protection Be an Engine for Inclusive Growth?. https://www.oecd.org/en/publications/can-social-protection-be-an-engine-for-inclusive-growth_9d95b5d0-en.html
17. Creating an Inclusive Society: Practical Strategies to Promote Social Integration. <https://www.un.org/esa/socdev/egms/docs/2009/Ghana/inclusive-society.pdf>
18. Eurostat. General government total expenditure on social protection, 2023. (URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:General_government_total_expenditure_on_social_protection,_2023_.png)
19. How to implement social protection schemes. <https://www.developmentpathways.co.uk/wp-content/uploads/2018/08/SDD-Social-Protection-module-3-v5-3-E.pdf>
20. Inclusive social development. <https://socialprotection-humanrights.org/wp-content/uploads/2015/07/Inclusive-Social-Development-2015-ESCWA.pdf>
21. Inclusive social protection. <https://inclusive-policy.org/inclusive/>
22. More Effective Social Protection for Stronger Economic Growth. https://www.oecd.org/en/publications/more-effective-social-protection-for-stronger-economic-growth_3947946a-en.html
23. Pamela Abbott 1, Claire Wallace 1, Roger Sapsford . Socially Inclusive Development: The Foundations for Decent Societies in East and Southern Africa. https://www.researchgate.net/publication/309824710_Socially_Inclusive_Development_The_Foundations_for_Decent_Societies_in_East_and_Southern_Africa
24. Peter V. Paul. Enhancing the Inclusion of Individuals with Disabilities. <https://www.scienceopen.com/hosted-document?doi=10.57197%2FJDR-2023-0013&>
25. R202 - Social Protection Floors Recommendation, 2012 (No. 202) https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:3065524&

26. Social protection floor. <https://www.ilo.org/universal-social-protection-department/areas-work-social-protection-department/policy-development-and-applied-research/social-protection-floor?>
27. Social Inclusion. <https://www.worldbank.org/en/topic/social-inclusion>
28. Social Protection for Sustainable Development: Dialogues between Africa and Brazil. <https://www.undp.org/publications/social-protection-sustainable-development-dialogues-between-africa-and-brazil>
29. Society at a Glance 2024: OECD Social Indicators. https://www.oecd.org/en/publications/society-at-a-glance-2024_918d8db3-en/full-report/social-spending_d72b8d7b.html
30. Universal social protection: A precondition for accelerating social development. <https://www.ilo.org/publications/universal-social-protection-precondition-accelerating-social-development>
31. UNDP's Social Protection Offer 2.0. <https://www.undp.org/publications/undps-social-protection-offer-20>
32. What We Mean When We Talk About Inclusion. <https://www.communityinclusion.org/about/what-we-mean-when-we-talk-about-inclusion>
33. World Social Protection Report 2024-26: Universal social protection for climate action and a just transition. <https://www.ilo.org/publications/flagship-reports/world-social-protection-report-2024-26-universal-social-protection-climate>

Пути обеспечения инклюзивной социальной защиты в Азербайджане

Фирдовси Шахбазов

Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики,
Институт Экономики, ведущий научный сотрудник, кандидат экономических наук

E-mail: firdovsi.shahbazov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7550-8884>

Резюме: В статье исследуются пути формирования и развития системы инклюзивной социальной защиты в Азербайджане. Рассматриваются основные теоретические рамки, отражённые в отчётных и аналитических документах международных организаций, а также раскрываются концептуальные основы инклюзивной социальной защиты. Оценивается влияние институциональных и правовых реформ, реализованных в сфере социальной защиты в последние годы, на уровень инклюзивности системы. Обосновывается, что совершенствование механизма адресной государственной социальной помощи является важным инструментом повышения инклюзивности. Существующие неравенства в доступе населения к программам социальной защиты отмечаются как одна из ключевых проблем. На основе проведённого анализа сформулированы предложения по обеспечению инклюзивной социальной защиты.

Ключевые слова: инклюзивная социальная защита, социальные пособия, адресная государственная социальная помощь, бедность, неформальная занятость, пенсия

УДК: 316.3 Классификация JEL: I38, H53